

Measures for the consolidation of rural settlements in Ukraine during the late Stalinism period (second half of the 1940s – early 1950s)

Vitaliy M. Korol

Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko

PhD in History, Senior lecturer

email: korol.sdpu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5805-1415>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56705106200>

Abstract.

The purpose of this article is to analyze the measures implemented by the Soviet regime aimed at consolidating rural settlements in Ukraine during the second half of the 1940s and early 1950s. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, and a systematic approach. Both general scientific methods (analysis, synthesis, induction, deduction) and specialized historical methods (historical-genetic, problem-chronological, retrospective, comparative-historical) were employed. **The scientific novelty** lies in the comprehensive examination—based on archival documents introduced into scholarly circulation for the first time—of post-war measures implemented by the Stalinist regime that were explicitly focused on or indirectly aimed at expanding large villages at the expense of liquidating or gradually depopulating small settlements. **Conclusions.** The consolidation of villages was a deliberate policy of the Soviet government aimed at deepening socio-economic transformations and altering the spatial structure of rural Ukraine. Among the primary measures transforming the settlement system during the late Stalinist period, the most significant were campaigns to liquidate farmsteads (khutory), forced migration actions, the amalgamation of collective farms (kolkhozes), and showcase experiments in creating agro-towns. The Soviet policy of liquidating small settlements served as an instrument of depeasantization and was coercive and discriminatory in nature. The dynamics of this process demonstrate a shift from targeted individual measures in the second half of the 1940s to a comprehensive reduction of the small settlement network in the 1950s. Rural population migrations were designed to reinforce the ongoing rururbanization policy. The amalgamation of collective farms fostered rural urbanization by developing the productive and social infrastructure of central farm settlements, while simultaneously laying the groundwork for the depopulation and decline of small villages. All measures were executed by directive means through Communist Party and state resolutions in the interests of the ruling regime. The consolidation of rural settlements unfolded against the backdrop of post-war reconstruction, exacerbating the acute shortage of resources required for recovery. The interests of rural residents were brutally ignored by the authorities, as the state sought to shift the financial burden of these planned campaigns onto the collective farms and the peasantry.

Keywords: human settlements, farmsteads, villages, consolidation, rururbanization, late Stalinism period.

Заходи з укрупнення сільських поселень України в період пізнього сталінізму (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.)

Віталій Король

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
кандидат історичних наук, старший викладач (Україна)

email: korol.sdpu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5805-1415>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56705106200>

Анотація.

Метою статті є аналіз заходів, спрямованих радянським режимом на укрупнення сільських поселень в Україні в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності та системності. Використано як загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція), так і спеціально-історичні методи (історико-генетичний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, порівняльно-історичний). **Наукова новизна** полягає в тому, що на основі вперше запроваджених в науковий обіг архівних документів було комплексно висвітлено низку повоєнних заходів сталінського режиму, відверто зосереджених або опосередковано спрямованих на зростання великих сіл за рахунок ліквідації чи поступового знелюднення малих поселень. **Висновки.** Укрупнення сіл було цілеспрямованою політикою радянської влади, орієнтованою на поглиблення соціально-економічних перетворень та зміну структури сільських територій України. Серед основних заходів щодо трансформації системи розселення в період пізнього сталінізму найбільше значення мали кампанії з ліквідації хуторів, акції з примусової міграції, укрупнення колгоспів та показові експерименти зі створення агроміст. Політика радянської держави щодо ліквідації дрібних поселень виступала інструментом розселяювання та носила примусово-дискримінаційний спрямованість. Динаміка цього процесу демонструє перехід від окремих точкових заходів у другій половині 1940-х рр. до суцільного згортання мережі малих населених пунктів у 1950-х рр. Міграції сільського населення були розраховані на підсилення впроваджуваної рурбанізаційної політики. Об'єднання колгоспів сприяло сільській урбанізації шляхом розвитку виробничої та соціальної інфраструктури центральних колгоспних поселень та заклали основу для знелюднення і занепаду малих сіл водночас. Заходи здійснювалися директивним шляхом за партійними та державними постановами в інтересах правлячого режиму. Укрупнення сільських поселень відбувалося на тлі процесу їх повоєнної відбудови і загострювало дефіцит ресурсів, необхідних для її реалізації. Інтереси мешканців сільської місцевості владою брутально ігнорувалися. Фінансування запланованих кампаній держава намагалася максимально покласти на колгоспи та селян.

Ключові слова: населенні пункти, хутори, села, укрупнення, рурбанізація, період пізнього сталінізму.

Постановка проблеми. За радянської доби система розселення в Україні зазнала значних трансформацій. Вдосконалення та становлення її оптимальної структури, яка б відповідала викликам сьогодення, на сучасному етапі неможливе без ретроспективного аналізу тих змін, що відбулися в минулому. З цього погляду вкрай важливим є дослідження заходів радянської влади щодо перетворень системи розселення в сільській місцевості протягом повоєнного періоду. Саме вони багато в чому визначили подальший стан українського села, а їхні наслідки подекуди відчутні й досі. Політика укрупнення великих сіл за рахунок ліквідації та знелюднення дрібних поселень, запроваджена в другій половині 1940-х – на початку 1950-х років заслуговує на особливу увагу науковців.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Сучасна українська історіографія історії повоєнного села доволі насичена. В рамках досліджуваної проблематики важливе значення мають роботи, що висвітлюють зселення хуторів у західних областях України в ході повоєнної колективізації регіону. Передовсім, це монографія М. Сеньківа (Сеньків, 2002), а також статті В. Ільницького, В. Старки і Г. Рачковського (Ільницький & Старка, 2022; Рачковський, 2022). Практику переселення селянства до колгоспних сіл південних і східних областей України вивчала Н. Касьянова (Касьянова, 2017). Заходи з укрупнення колгоспів на рівні всієї України було аналізовано І. Романюком (Романюк, 2005), а на локальному рівні – О. Мельничуком і А. Поліщук (Мельничук & Поліщук, 2022). Вплив політики укрупнення на зміни в адміністративно-територіальному поділі УРСР охарактеризувала В. Мічуда (Мічуда, 2016). Відбудовчі процеси та соціокультурні зміни, що стали тлом для трансформації системи розселення в сільській

місцевості, досліджувалися П. Кравченком, О. Мельничуком, О. Нікілевим, В. Марченко та М. Рогожею (Кравченко & Мельничук, 2023; Нікілев & Марченко, 2023; Рогожа, 2018).

Проте в згаданих роботах окремо аналізуються лише певні аспекти політики радянського режиму, прямо чи опосередковано спрямовані на сільську урбанізацію в післявоєнну добу. Тому існує потреба дослідити всі складові запроваджуваних змін у їх сукупності та взаємозалежності, залучивши як вже опубліковані джерела, так і масив документів центральних та регіональних архівних установ.

Мета статті – здійснити комплексний аналіз заходів, спрямованих радянським тоталітарним режимом на укрупнення сільських поселень в Україні в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. Відносно цього необхідно дослідити такі аспекти політики радянської влади, як: зселення хуторів, укрупнення колгоспів і розбудова колгоспних сіл включно з експериментом зі створення агроміст.

Виклад основного матеріалу. Повоєнний період став не лише добою відбудови, але й часом продовження масштабних соціально-економічних експериментів на селі. За сталінського тоталітаризму орієнтир було взято на розбудову великих сіл, які оптимально відповідали вимогам колгоспно-радгоспної системи. Хутори ж комуністичний режим вважав «ідеологічно ворожими», оскільки вони асоціювалися з незалежним, одноосібним господарюванням селян.

Якщо на основній частині України боротьба з хуторською системою розгорнулася ще в період колективізації 1930-х років, то на західноукраїнських землях, приєднаних під час Другої світової війни, цей процес набрав обертів вже у повоєнний час.

Протягом перших повоєнних років задля того, щоб завчасно не викликати невдоволення місцевого селянства, процес ліквідації дрібних поселень мав вибіркового характеру і спрямовувався насамперед на боротьбу з українським підпіллям ОУН-УПА. Так, одночасно з проведенням воєнних операцій проти повстанців у 1946 р. силами внутрішніх військ у Волинській області зселено 326 малодвірних хуторів з населенням понад 2 тис. осіб (Сеньків, 2002, с.138).

Заходи і надалі проводилися в районах з найактивнішим антиколгоспним спротивом та ресурсною підтримкою упівців. Так, збереглися складені у вересні-жовтні 1948 р. списки хуторів Волинської області, що підлягали зселенню до сіл. Ці списки формувалися окремо по районах місцевими виконкомками (іноді фіксується і погодження з райвідділами МДБ та МВС). Більшість документів містять формальну аргументацію потреби переміщення хуторян. На кожному кроці згадується головний мотив до запланованих дій – політична неблагонадійність мешканців та їхні зв'язки з повстанцями. Щодо деяких хуторів наводиться агентурна інформація про систематичні появи в них членів конкретних підрозділів ОУН-УПА. Зокрема, в Іваничівському районі 13 хуторів підлягали ліквідації як осередки співпраці із загonom командира на псевдо «Олександр» і ще 12 – як бази відпочинку і постачання загону «Шугая». У Цуманському районі 10 хуторів мали першочергово виселити за сприяння загону «Гриця» та «Івана» (ДАВО, ф.Р-6, оп.6, спр.112а, арк.5-10,74-78).

Заходи з укрупнення поселень відбувалися одночасно з масштабними депортаційними акціями і зазнавали певного впливу з їхнього боку. Так, за таємною довідкою управління сільського господарства Тернопільського облвиконкому протягом 1946–1947 рр. передбачалося переміщення хуторян до тих садіб у селах, що колись належали полякам, депортованим до Польщі в рамках угоди про обмін населенням. В області відводилося під заселення понад 1,8 тис. таких дворів у 1946 р. та ще 1 тис. – у 1947 р. (ДАТО, ф.Р-2, оп.3, спр.10, арк.1-2). Натомість близько третини українців, вивезених з Польщі, спрямовано до південних і східних областей України (ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.4356, арк.25). Ними поповнювали населення колгоспних і радгоспних сіл тих регіонів.

Ще на етапі планування зламу існуючої традиційної системи розселення з'ясувалася абсурдність намірів розбудовувати в гористих та лісистих місцевостях великі села за рахунок зселення хуторів. Причиною була відсутність єдиних сконцентрованих масивів сільськогосподарських земель. Колгоспні центри, куди переміщувалися люди, перебували на значних відстанях від звільнених хуторянами ділянок. Ефективно займатися рільництвом на цих землях в рамках колективного господарювання не було змоги. Натомість у великих поселеннях та їх околицях не вистачало землі для занятості переселенців. У матеріалах, адресованих у 1949 р. начальнику Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР М. Остапенку, наголошувалося, що в Дрогобицькій області розробка проектів колгоспних сіл ускладнюється «непевністю перспектив їхнього розвитку через наявність надлишкового населення» (ЦДАВОВУ, ф.4906, оп.1, спр.83, арк.11-12).

Звісно, ці обставини не могли зупинити режим від впровадження своєї політики на селі. Питання зайнятості хуторян, яких зганяли з їхніх господарств, вирішувалося шляхом переміщення цього т. зв. «надлишкового населення» переважно до колгоспних сіл південних

областей УРСР. Це переміщення здебільшого було вимушеним і ставало для селян різновидом депортації.

Протягом перших повоєнних років проводилася боротьба з хуторами і на Наддніпрянщині. Їхня остаточна ліквідація була визначена Постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У № 1507 від 28 серпня 1948 р. «Про зселення у східних областях УРСР дворів колгоспників, що проживають на колишніх ділянках хуторського землекористування, в колгоспні поселення» (ЦДАВОВУ, ф.4906, оп.1, спр.83, арк.3зв.).

Проте ще навіть до цієї постанови за рекомендаціями Ради в справах колгоспів при Уряді СРСР облвиконкомом на місцях здійснювалася підготовка до зселення, зокрема бралися на облік і складалися списки малодвірних поселень, які не встигли перемістити до сіл у довоєнний час або проживання в котрих було відновлено в роки німецької окупації.

Наприклад, на Чернігівщині ще протягом 1947 р. сформовано перелік хуторських господарств, що підлягали переміщенню, і видано постанову облвиконкому про відведення в села земельних ділянок для перенесення садиб. Звісно, масштаби заходів тут були суттєво нижчими за ті, що планувалися в західних областях. Йшлося про зселення в середньому всього по кілька десятків дворів в кожному районі. Рекордсменом тоді в Чернігівській області виявився Корюківський район, де перемістити з хуторів належало 158 господарств (ДАЧО, ф.Р-5036, оп.4, спр.195, арк.139-140,399-400).

Існували і зворотні приклади. Так, на сусідній Сумщині навпаки боротися із малодвірними поселеннями не поспішали. Представник Ради в справах колгоспів по Сумській області Л. Бугаєнко в червні 1948 р. констатував провал робіт з підготовки відповідної кампанії через «пуск справи на самоплив райвиконкомом». Зразок неквапливості в цьому питанні – голова виконкому Роменської райради Козлітін, котрий відстоював позицію, що «зселення хуторів треба розтягнути щонайменше до кінця п'ятирічки», і за це був жорстко критикований. Того ж року влада на Сумщині приступила до остаточного зселення близько 1,8 тис. дворів хуторян (Бугаєнко, 1948, с.3).

До повного знищення хутірської системи в західноукраїнському регіоні тоталітарна система вдалася на фінальній стадії колективізації влітку 1950 р. Спільна постанова Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 12 серпня 1950 р. затвердила план переселення мешканців хуторів до колгоспних сіл на 1950–1952 рр., що охоплював понад 131 тис. домогосподарств. Найвищі показники зселення припадали на Волинь (52,8 тис. дворів) та Рівненщину (17,8 тис. дворів), де висока щільність дрібних поселень історично зумовлювалася географічними та природними умовами (ЦДАВОВУ, ф.4939, оп.1, спр.7, арк.246).

У згаданому документі фігурувала й Ізмаїльська область, де заплановані обсяги зселення виявилися найменшими – лише 125 господарств (ЦДАВОВУ, ф.4939, оп.1, спр.7, арк.246). Прикметно, що Закарпаття опинилося поза планом, хоча кампанію зі знищення хуторів де-факто розпочали там уже наступного 1951 р. (ЦДАГОУ, ф.1, оп.80, спр.1058, арк.10).

Згідно з рішенням Ради Міністрів УРСР через Сільгоспбанк мало здійснюватися фінансування розробки проектів укрупнених колгоспних сіл, закупівля будматеріалів та часткова компенсація витрат на переселення хуторян. У лютому 1951 р. за результатами республіканської наради секретарів партрайкомів Міністерством сільського господарства УРСР порушено клопотання перед Радою Міністрів УРСР про надання Сільгоспбанком кредитів на зселення хуторів, розпочате в Закарпатській області. Проте за довідкою сільгоспвідділу ЦК КП(б)У державою видатків на ці заходи в Закарпатті протягом 1951 р. так і не було асигновано. На відміну від решти областей, де діяла хоч мінімальна урядова допомога, на Закарпатті переміщення хуторів того року відбувалося суто коштом селян та колгоспів (ЦДАГОУ, ф.1, оп.80, спр.1058, арк.10).

У 1951 р. наказом профільного управління при уряді УРСР вимагалось в декадний термін підготувати районні та колгоспні плани розбирання, транспортування й відбудови хутірських садиб. Насамперед зселяли поодинокі двори та малі хутори, залишаючи поселення понад 10 дворів на наступний етап. Переселення мало відбуватися суворо за готовими проектами укрупнення колгоспних сіл (ЦДАВОВУ, ф.4939, оп.1, спр.6, арк.360-361).

Заходи влади з ліквідації хуторів сприймалися населенням як насильство. Люди категорично не бажали залишати свої з діда-прадіда землі, де віддаленість від великих сіл винагороджувалася доступом до природних угідь та традиційних промислів. Проте тоталітарна машина і не потребувала добровільності чи згоди селян. Способи, які місцеве керівництво за потурання верхів застосовувало для придушення будь-яких проявів спротиву, нерідко мали протиправний та репресивний характер. Непоодинокими були випадки, коли активісти на чолі з представниками райвиконкомів та партійних органів чинили брутальний тиск на незгодних, били їх, руйнували печі, дахи, стелі та вікна будинків, знищували припаси, а то і взагалі палили хати та хліви, залишаючи сім'ї без даху над головою. Здійснювалося це під озброєною охороною міліції, яка допомагала чинити розправу над непокірними жителями (Сеньків, 2002, с.138-140).

Республіканська нарада працівників сільського і колгоспного будівництва у травні 1952 р. висвітлювала проблему масових відмов хуторян від переселення. У відповідь профільне управління при Раді Міністрів УРСР розіслало на місця офіційного листа, в якому обмежило свої обов'язки лише технічною допомогою та землевідведенням. Роботу з незгодними та розгляд скарг переклали на районні виконкоми (ЦДАВОВУ, ф.4939, оп.1, спр.7, арк.267). Таким способом уряд УРСР ухилявся від відповідальності за репресивні заходи проти селян, які відмовлялися покинути свої рідні домівки.

Зауважимо, що заходи зі зселення хуторів відбувалися на тлі повоєнної руїни і процесу відбудови, коли сотні тисяч колгоспників ще роками мешкали у викопаних землянках і хлівах або тіснилися в хатах односельчан разом з чужими сім'ями (Король, 2025, с.9). Фактично ті кошти, будівельні матеріали, транспорт і робочий час людей, що витрачалися на зселення хуторян, могли бути спрямовані на відбудову зруйнованого під час війни житлового фонду. Натомість політика влади лише загострювала житлову проблему на селі, а ресурсів одночасно і на відбудову, і на зселення не вистачало катастрофічно.

Згідно з початковими розрахунками, упродовж 1950–1952 рр. передбачалося зселити понад 131,2 тис. хутірських господарств. Однак наприкінці 1951 р. планові показники зросли орієнтовно на 51,4 тис. і сягнули 182,4 тис. дворів. Зокрема, через включення до списків крупніших поселень (по 10–25 садиб). Втім, навіть початкове завдання було реалізоване лише приблизно на 70%. Причинами стали брак фінансів та ресурсів у державі та колгоспів, а також небажання самого селянства підтримувати цю ініціативу (ЦДАВОВУ, ф. 4939, оп.1, спр.7, арк.247–248). Унаслідок цього кампанія з ліквідації малих поселень розтягнулася в часі й завершилася тільки в другій половині 1950-х рр. (Романюк, 2005, с.102).

За матеріалами перепису населення 1959 р. в усій Україні залишилися лише 2 997 сільських населених пунктів з кількістю дворів від 1 до 5, 1 672 поселення з 6-10 дворами і 1 806 поселень з 11-25 дворами. При цьому абсолютна більшість з них розміщувалася при лісництвах, станціях обслуговування шляхів сполучення, промислових чи рекреаційних об'єктах. Тобто їхні мешканці були, як правило, зайняті не в сільському господарстві, а існування цих поселень було для влади вимушеним (Ітоги, 1963, с.26).

Та плани тоталітарного режиму на зміну системи розселення не обмежувалися ліквідацією хуторів. Ще влітку 1948 р. тодішній керівник КП(б)У М. Хрущов звертався листом до Й. Сталіна, запевняючи, що нібито відбудова сільської місцевості практично завершується, і переконував у необхідності початку масштабної реконструкції сіл відповідно до тези про «усунення протилежності між містом і селом» (ЦДАВОВУ, ф.4939, оп.1, спр.4, арк.95-96.).

Прикметно, що за офіційними даними УРСР на 1 серпня 1948 р. ще понад 17 тис. сімей колгоспників мешкали у землянках, а річний план спорудження житла на селі за січень-липень того ж року виконувався лише на 30 % (Король, 2025, с.11).

Ігноруючи жажливе відставання від планів відбудови житлового фонду, М. Хрущов все одно намагався використати сільську місцевість України в якості своєрідної «лабораторії», ініціювавши розробку і втілення ідеї агроміст, якою він захоплювався ще до війни. За цим задумом належало проєктувати і будувати урбанізовані поселення («агроміста», «колгоспні міста»), мешканці яких продовжували б займатися сільським господарством. Для цього передбачалося об'єднувати відразу по десятку сусідніх колгоспів, зосереджуючи їхні виробничі потужності в єдиному центрі. Населення усіх навколишніх сіл також мало бути переміщене до одного такого поселення.

У 1949 р. в порядку експерименту, а також з пропагандистською метою розпочалося створення трьох зразково-показових агроміст для утворених колгоспів-гігантів: у Черкаському районі Київської області, Генічеському районі Херсонської та Охтирському районі Сумської. Будівництво розпочалося державним коштом за проєктами, розробленими інститутом «Діпросільбуд». Територія кожного такого «міста» становила близько 400 га і забудовувалася не лише індивідуальними садибами, але і дво- та навіть багатоквартирними будинками для колгоспників (Пархомовский, 1950, с.3; Козловский, 1950, с.2).

Проте напрацьований досвід у розбудові агроміст масштабувати не вдалося. Коли Хрущов, перебуваючи на партійній роботі в Москві, виступив зі своїми пропозиціями, то був розкритикований Й. Сталіним та ЦК ВКП(б) за «споживацький підхід у справі будівництва комунізму», оскільки висловлені плани вдосконалення сільської місцевості потребували державного фінансування. Сталін же хотів і надалі використовувати колгоспи як донора ресурсів для промисловості, а не вкладати державні кошти в їх розбудову (Романюк, 2005, с.96).

Втім, укрупнення колгоспів відбулося, проте без створення господарств-гігантів і за мізерних витрат державних фінансів. У керівництва СРСР ще з часів «великого перелому» була впевненість у значних перевагах великих виробничих структур перед дрібними. Не дивно, що в пошуку шляхів підвищення продуктивності аграрного сектору і посилення контролю над господарствами влада пішла на таке укрупнення.

Зважаючи, що колгоспи разом з усіма землями і майном формально перебували не в державній власності, а у колективній, кампанія з об'єднання була розпочата по партійній лінії. 30 травня 1950 р. ЦК ВКП(б) видав постанову «Про укрупнення дрібних колгоспів і завдання партійних організацій у цій справі», в якій зазначалося, що об'єднання господарств дозволить з більшою продуктивністю використовувати складну сільськогосподарську техніку, створювати високотоварні тваринницькі комплекси і вести будівництво добре впорядкованих сіл (Решения партии, 1968, с.614).

При цьому об'єднання колгоспів позиціонувалося як добровільна справа. Партійні органи мали лише вести роз'яснювальну роботу серед сільського населення щодо доцільності такого кроку, а рішення повинні були самостійно приймати колгоспники більшістю голосів на загальних зборах у кожній артіль за присутності не менше 2/3 її членів. Лише після цього рішення передавалося на затвердження райвиконкомом. Відразу вказувалося, що майбутня побудова центральних колгоспних сіл з усім їхнім благоустроєм та електрифікацією повинні відбуватися силами і коштами самих новостворених господарств. Так влада відразу розставляла свої пріоритети, відкидаючи можливість державного інвестування в сільське будівництво (Решения партии, 1968, с.615-616).

Постанова Ради Міністрів СРСР від 17 липня 1950 р. «Про заходи у зв'язку з укрупненням дрібних колгоспів» містила і деякі стимули до об'єднання. Зокрема, передбачалося з дозволу місцевих облвиконкомів передавати колгоспам ділянки лісгосподарського фонду чи інших землекористувачів, що вклинилися в масив укрупненого господарства. Також держава встановлювала можливість відтермінування на кілька місяців по сплаті за банківськими позиками, навіть простроченими. Ще одним кроком на зустріч укрупненим колгоспам було виділення через Міністерство лісового господарства СРСР додаткових фондів для забезпечення господарств деревиною для будівництва (Директивы, 1958, с.534-536).

Безпосередньо в Україні старт кампанії з об'єднання господарств було закріплено відповідною спільною постановою ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР від 14 липня 1950 р. «Про укрупнення дрібних колгоспів в Українській РСР», за якою процес мав відбутися протягом літа того року на умовах, вже визначених центральним керівництвом (ЦДАГОУ, ф.1, оп.24., спр.2783, арк. 220].

Заходи з укрупнення проводилися під тиском державних і партійних органів, коли колгоспи ставили перед фактом і організовували голосування за потрібне рішення без обговорення та врахування позицій їхніх членів. Нерідко збори навіть не скликалися, і задекларований принцип добровільності ігнорувався. В селах процес справедливо сприймався як черговий етап примусової колективізації (Романюк, 2005, с. 85-86).

Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся 16-18 листопада 1950 р., обговорив результати кампанії з об'єднання колгоспів в Україні і видав постанову «Про хід виконання постанов Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) з питань укрупнення дрібних колгоспів, зміцнення складу голів колгоспів і про заходи з подальшого організаційно-господарського укріплення колгоспів». У постанові наводилися офіційні підсумки згаданої акції в Україні (об'єднання 20 320 малих колгоспів у 7 812 укрупнених) і декларувалося досягнення значних успіхів у аграрній сфері завдяки проведенням перетворенням. Приписувалося сприяти укрупненим колгоспам у побудові місцевих малих електростанцій, електрифікації та механізації трудомістких процесів. Окремим пунктом наголошувалося на необхідності зміни системи розселення в сільській місцевості, ліквідації дрібних поселень та доцільності розбудовувати великі добре облаштовані колгоспні села (Коммунистическая партия, 1977, с. 371-383).

На початку 1951 р. усім начальникам обласних відділів у справах архітектури і керівникам обласних проєктних організацій були надіслані «Короткі вказівки щодо складання районних схем розміщення сільських населених пунктів у сільськогосподарських районах УРСР». Ці вказівки були розроблені спеціалізованим проєктним інститутом «Діпросільбуд» і затверджені Міністерством сільського господарства УРСР та Управлінням у справах сільського і колгоспного будівництва при Раді Міністрів УРСР (ЦДАВОВУ, ф.4906, оп.1. спр.586, арк.93-96,99.).

Згаданим розпорядчим документом вимагалося в стислий термін (до червня 1951 р.) у всіх областях розробити районні схеми розміщення сіл, які б стали проєктною основою для масштабних перетворень, пов'язаних з кампанією з ліквідації хуторів, та водночас із заходами щодо об'єднання колгоспів. Завданням розробки вищезначених районних схем було визначення місць для побудови нових сіл у районах з хуторською формою розселення або виокремлення в кожному укрупненому колгоспі основного населеного пункту, на базі якого мало розбудовуватися колгоспне село, а також складення переліку дрібних поселень, що підлягали зселенню в єдиний колгоспний центр у визначені планами терміни. У будь-якому разі йшлося про планування нових великих сіл або укрупнення існуючих старих. В кожному утвореному після об'єднання колгоспі мало розвиватися одне т. зв. «колгоспне село», створене на основі

населеного пункту, що знаходилося в центральній частині території землекористування, а також якомога ближче до транспортних шляхів (ЦДАВОВУ, ф.4906, оп.1, спр.586, арк.99-100).

Під час проектування нових і розширення старих сіл за рахунок ліквідації дрібних поселень приписувалося прагнути до створення колгоспних сіл компактними і впорядкованими. Розмір громадського простору (вулиці, площі, сквери, публічні споруди) мав пропорційно складати 15-17 % площі усіх територій, що знаходилися в індивідуальному користування жителів. Водночас мешканцям зменшували присадибні ділянки в житлових зонах, компенсуючи це виділенням землі для індивідуального обробітку поза межами села (ЦДАВОВУ, ф.4906, оп.1, спр.586, арк.100). Звісно, це для колгоспників створювало складнощі під час ведення власної господарчої діяльності, та їхні думки і побажання ігнорувалися.

Для проведення робіт зі складення схем розміщення населених пунктів у кожній області та районі створювалися обласні та районні планувальні комісії, кожну з яких очолював заступник голови виконкому відповідного рівня. На районні планувальні комісії покладалося завдання безпосереднього складення районних схем розміщення населених пунктів, вибір місць для проведення в колгоспах будівництва і представлення їх на затвердження виконкомів районних рад депутатів трудящих. Схеми розміщення сіл затверджувалися виконкомом обласних рад депутатів трудящих після перевірки і схвалення обласними планувальними комісіями (ЦДАВО, ф.4906, оп.1, спр.586, арк.100-103).

Фінансування усіх заходів покладалося на місцеві колгоспи. Нестача коштів у колгоспів і невчасне їх перерахування проєктним організаціям гальмували виконання робіт. Процес дещо поживався в 1951-1952 рр. завдяки надходженню через Сільгоспбанк кредитних коштів, спеціально виділених рішенням Ради Міністрів УРСР на часткове фінансування заходів із зселення хуторів та розбудови колгоспних сіл (ЦДАВОВУ, ф.4939, оп.1, спр.7, арк.264).

У нових реаліях започатковувався стан, коли села, де розміщувалися центральні садиби артіль, розбудовувалися в пріоритетному порядку. Відтак у них розвивалися виробничі потужності та соціальна інфраструктура, вкладалися кошти в їхній благоустрій, електро- і радіофікацію. Тут створювали умови для будівництва якісного житла, створювалися нові заклади освіти і культури, торгівлі та громадського харчування. Під час укрупнення сільських рад у 1954–1960 рр. саме ці населені пункти ставали центрами збільшених адміністративно-територіальних одиниць (Мічуда, 2016, с.132).

Водночас малі села, навіть за наявності там колгоспних бригад, неминуче ставали «неперспективними» (поки що негласно, оскільки офіційно цей термін почне застосовуватися з другої половини 1950-х рр.). Потреби розвитку малих сіл здебільшого ігнорувалися і забезпечувалися за залишковим принципом. Їхні мешканці були приречені на позбавлення тих благ цивілізації, що з кожним роком ставали все більш звичними для великих поселень. Така дискримінаційна політика від початку спрямовувалася на створення умов для поступового перетікання населення з малих («бригадних») до центральних колгоспних сіл, які за рахунок цього повинні були дедалі зростати. Проте хід подальших подій показав, що позбавлення перспектив до професійного і культурного розвитку, а також надії на покращення побутового рівня і мінімального комфорту життя штовхали молодь з малих сіл не лише і не стільки до колгоспних центрів, як до пошуку можливості перебратися до міста. Так було закладено ще одну умову для знелюднення сільської місцевості України в майбутньому.

Висновки. Отже, укрупнення сільських поселень було цілеспрямованою політикою радянського режиму, орієнтованою на поглиблення соціально-економічних перетворень та зміну структури сільських територій України. Серед основних заходів щодо трансформації системи розселення в період пізнього сталінізму найбільше значення мали кампанії з ліквідації хуторів та укрупнення колгоспів. Показовими стали експерименти зі створення агроміст. Важливий вплив і значення відігравали депортаційні акції.

Політика радянської держави щодо ліквідації дрібних поселень виступала інструментом розселяювання та носила примусово-дискримінаційний спрямованість. Динаміка цього процесу демонструє перехід від окремих точкових заходів у другій половині 1940-х років до суцільного згортання мережі малих населених пунктів у 1950-х рр. Усі дії з переміщення сільського населення в рамках примусової міграції всередині країни чи транскордонного обміну були неодмінно розраховані на підсилення впроваджуваної рурбанізаційної політики.

Процес укрупнення колгоспів, незважаючи на декларацію добровільності й принципу народовладдя, насправді в умовах тоталітаризму виявився черговим етапом примусової колективізації. Об'єднання колгоспів сприяло сільській урбанізації шляхом розвитку виробничої та соціальної інфраструктури центральних колгоспних сіл та заклали основу для знелюднення і занепаду малих поселень водночас.

Усі заходи здійснювалися директивним шляхом за партійними та державними постановами в інтересах правлячого режиму. Укрупнення сільських поселень відбувалося на тлі процесу їх повоєнної відбудови і загострювало дефіцит ресурсів, необхідних для її реалізації.

Інтереси мешканців сільської місцевості сталінською владою брутально ігнорувалися. Фінансування усіх запланованих кампаній держава намагалася максимально покласти на колгоспи та селян, обмежуючи свою пропаговану допомогу мізерним виділенням коштів, кредитів та будівельних матеріалів. Водночас експериментальні проєкти (на зразок агроміст), що потребували суттєвих державних інвестицій, були відкинута, адже йшли врозріз із сталінською стратегією використання села як донора пріоритетних галузей економіки.

Перспективними для подальших робіт за досліджуваною тематикою є вивчення кампаній зі суцільного районного планування та розробки архітектурних проєктів сіл, а також комплексний аналіз подальшої реалізації політики сільської урбанізації у 1950-х – 1960-х рр.

Фінансування. Дослідження і публікація не мали окремо визначеної фінансової підтримки.

Джерела та література:

- Бугаєнко, Л.** (1948). Зселити всі хутори з громадських земель артіль у колгоспні села. *Більшовицька зброя*, 12 червня, 116(2022), 3.
- ДАВО** – Державний архів Волинської області.
- ДАТО** – Державний архів Тернопільської області.
- ДАЧО** – Державний архів Чернігівської області.
- Директивы.** (1958). Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: в 4 т. Т. 3. Москва: Госполитиздат, 704 с.
- Ільницький, В. & Старка, В.** (2022). «Колгоспне рабство»: впровадження радянської моделі сільськогосподарського виробництва у західних землях України (1944–1953 рр.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія*, 10/52, 129-144. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.10/52.257911>.
- Ітоги.** (1963). Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. Москва: Госстатиздат. 211 с.
- Касьянова, Н. М.** (2017). Політика переселення щодо українського селянства (1940–1960-ті рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 1(48), 165-169.
- Козловский, Н.** (1950). Строятся колхозные города. *Правда Украины*, 14 апреля, 89(2445), 2.
- Коммунистическая партия** (1977). Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2 т. Т. 2. 1941–1976. Киев: Политиздат Украины. 1084 с.
- Король, В. М.** (2025). Землянки в селах повоєнної України: засіб виживання та індикатор стану відбудови (середина 1940-х – початок 1950-х рр.). *Вісник гуманітарних наук*, 11, 5-17. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17242479>.
- Кравченко, П. М. & Мельничук, О. А.** (2023). Сільське господарство Вінниччини у 1945 р.: характерні риси, тенденції розвитку. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 45, 112-119. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-112-119>.
- Мельничук, О. А. & Поліщук, А. С.** (2022). Соціально-економічні та соціокультурні трансформації в подільському селі в 1950–1960-х рр. (на матеріалах села Мельниківце). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 42, 44-53. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-42-44-53>.
- Мічуда, В. В.** (2016). Адміністративно-територіальний поділ Української РСР (друга половина 40-х – 60-ті роки XX ст.). *Наукові записки з української історії*, 38, 131-135.
- Нікілєв, О. & Марченко, В.** (2023). Житлово-побутові проблеми українського села у вимірі реалій повоєнного повсякдення (1945 – початок 1950-х рр.). *Український селянин*, 29, 35-43. DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2023-29-nikiliev-marchenko>.
- Пархомовский, Э.** (1950). Колхозное завтра. *Правда Украины*. 14 марта, 66(2422), 3.
- Рачковский, Г.** (2022). Ліквідація хуторів у північних районах Львівської області у другій половині XX ст. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*, 23, 493-508. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3646>.
- Решения партии** (1968). Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917–1967 гг.: сб. док. за 50 лет: в 5 т. Т. 3. 1941–1952 гг. Москва: Политиздат. 752 с.
- Рогожа, М. М.** (2018). Зникаючі села України як наслідок трансформаційних процесів радянської доби. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 50, 323-328. DOI: <https://doi.org/10.26661/swfh-2018-50-037>.
- Романюк, І. М.** (2005). Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття. Вінниця: Книга-Вега. 256 с.

Сеньків, М. (2002). Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. Львів: Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАНУ. 292 с.

ЦДАВОВУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань та українці.

References:

- Buhaenko, L.** (1948). To resettle all farms from the public lands of the artels into collective farm villages. *Bilshovytska zbroia, 12 chervnia, 116*(2022), 3. [in Ukrainian].
- DAVO** – Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti. [State Archives of Volyn Region].
- DATO** – Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti. [State Archives of Ternopil Region].
- DACHO** – Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. [State Archives of Chernihiv Region].
- Directives** (1958). Directives of the CPSU and the Soviet Government on economic issues: in 4 volumes. Vol. 3. Moskva: Gospolitizdat, 1958. 704 s. [in Russian].
- Ilnytskyi, V. & Starka, V.** (2022). «Collective farm slavery»: the introduction of the Soviet model of agricultural production in the Western lands of Ukraine (1944–1953). *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii: Istorii, 10/52*, 129-144. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.10/52.257911>. [in Ukrainian].
- Results** (1963). Results of the All-Union Population Census of 1959. Ukrainian SSR]. Moskva: Gosstatizdat. 211 s. [in Russian].
- Kasianova, N. M.** (2017). Resettlement policy concerning the Ukrainian peasantry (1940s – 1960s). *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, 1*(48), 165-169. [in Ukrainian].
- Kozlovskiy, N.** (1950). Collective farm towns are being built. *Pravda Ukrainy, 14 apr.*, 89(2445), 2. [in Russian].
- Communist Party** (1977). Communist Party of Ukraine in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenary sessions of the Central Committee: in 2 volumes. Vol. 2. 1941–1976. Kyiv: Politizdat Ukrainy. 1084 s. [in Russian].
- Korol, V. M.** (2025). Dugouts in the villages of post-war Ukraine: a way of survival and an indicator of the reconstruction state (mid-1940s – early 1950s). *Visnyk humanitarnykh nauk, 11*, 5-17. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17242479>. [in Ukrainian].
- Kravchenko, P., & Melnychuk, O.** (2023). Agriculture in Vinnytsia Region of 1945: Characteristic Features, Trends of Development. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History, 45*, 112-119. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-112-119> [in Ukrainian].
- Melnichuk, O., & Polishchuk, A.** (2022). Socio-Economic and Socio-Cultural Transformations in Podillia Countryside during the 1950s–1960s (based on Melnykivtsi). *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History, 42*, 44-53. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-42-44-53> [in Ukrainian].
- Michuda, V. V.** (2016). Administrative-territorial division of the Ukrainian SSR (the second half of the 40s – 60s of the XX cent.). *Naukovi zapysky z ukraïnskoi istorii, 38*, 131-135. [in Ukrainian].
- Nikiliev, O. & Marchenko, V.** (2023). Housing and household issues of Ukrainian countryside in the dimension of post-war everyday realities (1945 – early 1950s). *Ukrainskyi selianyn, 29*, 35-43. DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2023-29-nikiliev-marchenko>. [in Ukrainian].
- Parkhomovskiy, E.** (1950). Collective farm tomorrow. *Pravda Ukrainy, 14 marta, 66*(2422), 3. [in Russian].
- Rachkovskiy, H.** (2022). The liquidation of small settlements of the Northern districts of Lviv region in the second half of the twentieth century. *Naukovi zoshyty istorichnoho fakultetu Lvivskoho universytetu, 23*, 493-508. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3646>. [in Ukrainian].
- Decisions of the party** (1968). Decisions of the party and government on economic issues. 1917–1967: collection of documents over 50 years: in 5 vol. Vol. 3. 1941–1952. Moskva: Politizdat. 752 s. [in Russian].
- Rohozha, M. M.** (2018). Declining villages as the result of Soviet period transformations. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, 50*, 323-328. DOI: <https://doi.org/10.26661/swfh-2018-50-037>. [in Ukrainian].
- Romaniuk, I. M.** (2005). Ukrainian village in the 50s – first half of the 60s of 20th century. Vinnytsia: Knyha-Veha. 256 s. [in Ukrainian].
- Senkiv, M.** (2002). Western Ukrainian village: forced collectivization of the 40s – early 50s of the 20th cent. Lviv: Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАНУ. 292 с. [in Ukrainian].
- TsDAVOVU** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine].

.....
TsDAHOU – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky. [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies].

Надійшла до редакції / Received: 18.01.2026

Схвалено до друку / Accepted: 23.03.2026